

Телевизија – средство политике и обавештајних служби

УДК 355.40:[32.019.51:654.19

Милан В. Петковић, пуковник

„Подносили су погрешне извештаје; још више, говорили су неистину; друго, улизице су; ... треће, потврђивали су нетачне ствари; и да закључимо, лагали су наивне. Шта хоћете још!?”

Грегори Копли¹

Повећање моћи средстава јавног информисања је, између осталог, последица техничког и технолошког напретка, а престанак „хладног рата“ и почетак реализације политичког глобализма коришћењем сукоба ниског интензитета допринели су да се значај јавних медија још више повећа. Наиме, свет је у ери „одлуке која се сервира“. Догађаји који имају светски значај или они због којих би се могле проширити постојеће или креирати нове кризе и ратови доступни су суду јавности посредством „тренутне“ телевизије у готово реалном времену. Обавештајне службе усмеравају информације на креирање телевизији, а потом их прихватају, обрађују и сервирају политичарима. На основу таквих информација, између осталог, раде се процене које се користе као основ за одлучивање.

Класично угрожавање безбедности малих земаља попримило је нове димензије. У многим случајевима психолошко-пропагандни наступ и агресивно деловање, па и посредством средстава јавног информисања – посебно телевизије, успешно су заменили класичну инвазију високог степена ризика. Нова доктринарна упутства оружаних снага САД, стога, посебну пажњу посвећују таквим врстама дејстава.

Телевизије великих светских компанија, остварењем замисли обавештајних служби, умногоме су утицале на формирање политичког става и јавног мњења Запада о кризи и сукобима на простору претходне Југославије. Тако су директно допринеле проширењу сукоба ниског интензитета са малим и економски ослабљеним земљама. Стога, ради супротстављања штетном деловању на психу и морал гледалаца, морају се изнаћи нови приступи и деловати брзо, инвентивно и без техничког дотеривања телевизијских информација.

¹ Тако је почео свој чланак „Медијски подсетник према политици“ публициста Грегори Копли, аутор многих написа о сукобима на простору претходне Југославије. Чланак је објављен у часопису „Defense and Foreign Affairs – Strategic Policy“, Лондон, новембар–децембар 1994. године.

Старогрчки филозоф Тацит, у првом веку нове ере, коментаришући разне гласине и „поверљиве информације“, рекао је: „Стварају неизвесност, а то називају иницијативом за мир“. Та мисао би се могла и сада уважити барем када се ради о појединим средствима јавног информисања. Стога већина садашњих светских политичара послушају, па и уважава, оно што новине и телевизија „саопштавају“, јер им је јасно да дневне информације утичу на формирање јавног мњења, које, посебно на Западу, има велики утицај на формирање политичких ставова, од којих им, поред осталог, зависи политички опстанак.

Експанзијом моћи средстава јавног информисања, која је, између осталог, последица техничког и технолошког напретка, проток информација је знатно повећан. После престанка „хладног рата“ и почетка остварења политичког глобализма коришћењем сукоба ниског интензитета, значај јавних медија постао је још већи. Њихову способност да емитују, па и контролишу прву информацију о неком догађају училе су моћне обавештајне службе, па настоје да се ефекти поруке што брже и комплексније искористе. При томе, нису занемарена велика искуства из коришћења средстава јавног информисања као оруђа политике и обавештајних служби. Праксу нацистичке обавештајне службе и министарства за пропаганду у експлоатацији јавних медија примењују обавештајне службе Запада као изграђен систем. Интересантно је да неке обавештајне службе, па и системи обавештајних служби светских сила, користе информације добијене преко средстава јавног информисања као основ за израду базе података за своје процене и предлоге наступа политичких руководиоца своје земље.

На питање публицисте Грегори Коплија због чега се не користе енциклопедије, научне и друге расправе и документи када се процењује ситуација и анализирају догађаји на простору претходне Југославије један амерички аналитичар је одговорио да је то скупо и скопчано са временским теснацем, те да се, због тога, у датотеке убацују само нове, свеже информације са места догађаја, најчешће емитоване преко телевизијских мрежа. Кад се то зна није чудно што је за Србе из Крајине и БиХ коришћен назив „српски агресори“.²

Директни преноси са терена, импровизовани интервјуи са смишљеним и сročеним питањима новинара, припремљени инциденти са, понекад, унапред снимљеном репортажом, постали су први и најмасовнији контакт средстава јавног информисања са јавношћу.

Телевизија у реалном времену („тренутна“ телевизија)

Свет је у ери „одлуке која се сервира“. Док војни арсенал обухвата најновије „невидљиве“ и „паметне“ технологије, арсенал телевизијских

² Већина вести са простора БиХ на великим телевизијским и радио-програмима на Западу почињала је: „Данас су опет српски агресори бомбардовали невинне муслимане и Хрвате...“ После тога, могло се говорити било шта – памти се и бележи прва реченица.

новинара чине преносни компјутери, сателитски телефони и портабл-уређаји за сателитску везу величине кишобрана. „Тренутна“ телевизија подразумева телевизијску слику која се преко сателита шаље са догађаја места. Алтернативно, слика може бити снимљена неколико минута раније, или можда сат-два пре догађаја који се очекује.

Појава „тренутне“ телевизије утицала је и на уређивачку политику телевизијских вести. Наиме, омогућила је директно емитовање слике из ратне зоне, без опасности од слања видео-касете копненим, ваздушним или морским путем, често кроз блокаде на путевима и борбе. Осим тога, искуство из Либана осамдесетих година показало је да је уредничко дотеривање снимака утицало на задржавање емитовања вести, тако да су оне постајале застареле, па се и то временом променило.

Непостојање сателитских веза обично значи слабије „покривање“ кризе телевизијском сликом, а често одсуство везе значи да, у ствари, „покривања“ и нема. На другој страни, постојање тих веза утиче на брзину креирања вести, а то оправдава високу цену њиховог развоја. Понекад се двосмерне везе користе за интервјуисање кључних личности на терену, тако да су „производња“ вести или добијање нових информација тренутни. Када нема нових информација, оне се могу оформити манипулативним техникама, а без сателитских веза такви уређивачки подухвати не би били могући.

Појава сателитских веза омогућила је нову динамику и у телевизијском новинарству. О томе је Тед Копел, из компаније ABC (Вести), који је извештавао из Вијетнама, рекао: „Ви пишете другачије када знате да ваша вест неће одлетети авионом за следећи дан или два. Ваша је функција другачија... Оно што вам ситуација налаже је страшна динамика... Остављате неког да ишчекује вест о догађају који се већ одиграо и који је већ јасан, а због техничких могућности не можете да га пошаљете. Међутим, то је било немогуће избећи. Сателитска веза је независан помоћник добром новинару“. То су схватили и креатори политичких одлука који су до сада имали мало поверења у ТВ-извештаје. У вези с тим, један виши амерички званичник је изјавио: „Телевизија често греша, а ми се морамо уверити да смо у праву“. Други званичник је рекао: „Телевизија је шала, и бојим се да је то једини начин на који се многи Американци информишу“. Један виши службеник британске владе додао је: „Нешто се мора урадити, али ТВ значи да смо урадили погрешну ствар“.⁴ Едвард Бичам, бивши специјални саветник британског министра иностраних послова, објавио је оно што су приватно изјавиле многе његове колеге из Министарства иностраних послова: „Снага телевизије у спољној политици је мешавина благослова. Као

³ Nik Gowing, Real-time television coverage of armed conflicts and diplomatic crisis, Harvard University, 1994.

⁴ Часопис „Defense and Foreign Affairs – Strategic Policy“, новембар–децембар 1994, уводни чланак.

средство, телевизија утиче превише на срце, а премало на главу. Телевизија представља снагу, моћ, емотивне реакције, које призивају одлучне одговоре. Сторије о индивидуалним патњама привлаче телевизију, али оне ретко представљају добру основу за вођење политике. Спољну политику треба да воде демократске владе, одговорне Парламенту, а не да то буде реакција на проблеме који се објављују у вестима с времена на време. Реакције на ударне вести су погодне за слање позитивних или негативних сигнала у спољној политици“. Такво званично неповерење у искривљену слику која се обезбеђује телевизијским преносом је један од основних разлога што је „тренутна“ телевизија, привидно, мало присутна у спољној политици иако је прихватљивија од других. Међутим, у многим приликама телевизија је била у праву и извештавала је о догађајима пре него што су политичари и сазнали за њих.

Спољна политика и телевизија

У оружаним сукобима „нове генерације“ велике војне и политичке силе не појављују се отворено. Оне дуго нису хтеле, или је тако изгледало, да се мешају у локалне сукобе, мало знајући о ономе што се догађало, а добијале су и погрешне или непотпуне информације о ономе што се стварно дешава. Истовремено, објектив телевизијске камере – једнооки човек, често обезбеђује трајне импресије какве ниједна дипломатска или војна веза није никад емитовала. Телевизијска представа говори течно тамо где речи или владини телеграми „остају без текста“, што је „тренутна“ телевизија драматично показала. Присуство камера у зони борбених дејстава и њихово „увезивање“ преко сателитских веза смањују временско заостајање у преносу слике од места где се догађај одиграва толико да га готово и нема. Некада је требало да прођу дани или часови да би се добили видео-материјали из зоне конфликта, док је сада потребно само неколико минута. Способност преноса у реалном времену повећава актуелност телевизијских прича. У *екстремним случајевима* то омогућава и праћење појединих фаза конфликта, као у случају напада на Бели дом у Русији, октобра 1993. године. Званичници су потврдили да су често информације које су биле емитоване преко телевизије или телетекстом биле брже од дипломатских и војних веза и да су биле прецизније и јасније.

„Тренутна“ телевизија из било које зоне конфликта постала је, тако, сталан чинилац у политичком животу. Међутим, три чиниоца ограничења стоје на путу рутинској примени „тренутне“ телевизије из било којег кризног подручја. То су: трошкови, промене у уређивачкој политици и бирократска опструкција неких влада у погледу инсталирања портабл-сателитске опреме. Владини притисци за цензуру или контролу телевизијских извештаја обично се (мада не увек) избегавају. Тако се појавило оно што многи називају „CNN чинилац“ и „CNN кривац“.

Наиме, репутација коју је CNN себи изградио преносом криза у реалном времену важан је маркетиншки успех корпорације.⁵ У британским, па и америчким званичним круговима наводи се да је „CNN чинилац“ у стварности више од симболичког термина за много шири феномен. Друге интернационалне компаније⁶ имају сличне односе са владама својих земаља. Мудрост је у томе да се наметне нека врста промене у политици, посебно после страшних догађаја у конфликтима попут рата у Босни и Херцеговини. Међутим, један важан пример не значи и потврду узрока и ефеката парадигме. Како се број случајева територијалних проблема, оружаних етничких конфликта, грађанских ратова и колапса ауторитета власти у неким земљама света шири, смањују се могућности да се такве страшне представе избегну предузимањем одговарајућих акција влада.

Телевизијски пренос из Могадиша смрти америчког војника који је умро од претеране дозе дроге, у октобру 1993, изазвао је јавни притисак на Клинтонovu администрацију и усмерио пажњу САД на повлачење из Сомалије; исфорсиране слике патњи у окруженом муслиманском граду Сребреници, уз притисак САД, којима је то одговарало, имале су за последицу изгласавање резолуције Савета безбедности УН о зонама безбедности (април 1993. године) итд. Али, „тренутне“ телевизије Запада нису забележиле да политичари нису, на пример, спречили бомбардовање српских снага у зони безбедности Горажде у априлу 1994, или разлог контраофанзиве Војске Републике Српске код Бихаћа. Нису забележиле ни то да политичке снаге великих сила нису спречиле ужас у Руанди и спасиле 200.000 људи од смрти, или сличан догађај у Бурундију, где је међуплеменско клање у октобру 1993. било много ужасније од оног у Босни или Хрватској. Најважније од свега је то да телевизијско покривање догађаја у претходној Југославији током 1991. године није присилило западне владе да промене своје политичке ставове како би спречиле рат. У вези с тим је професор Фридман⁷ својевремено закључио: „Основна грешка на Блиском истоку била је пасивно посматрање ширења кризе, па када су звона почела да звоне за узбуну, могућности за конструктивну акцију већ су биле сужене... Поука је да, када се појави криза, треба је посматрати и ступити у акцију много пре него што она досегне критичну тачку“.

Рат у Словенији 1991. био је кратак и коштао је осам словеначких живота. „Пријатан рат за гледање...“ присећа се један европски дипломата, „... и са релативно мало крви“.⁸ Међутим, западне телевизије су приказале ваздушне нападе, конвоје за снабдевање на ауто-путевима и мобилизацију ЈНА, а коментатори су стално понављали да је југословен-

⁵ То је било посебно уочљиво у току операција „Пустињски штит“ и „Пустињска олуја“.

⁶ SKY, Superchannel и BBC World Service.

⁷ Lawrence Freedman, *La stratégie mondiale*, Bordas, Pariz, 1985.

⁸ Jacques Merlino, „Les vérités yougoslaves ne sont pas toutes bonnes à dire“.

ска армија напала Словенију. Међународна заједница и јавност Запада били су приморани да Југославију идентификују као ратоборну и вероломну државу с окупаторском војском и агресивним намерама, на челу са владом која вара западне земље. Опсада Вуковара је такође учинила своје, јер су телевизијске слике уништавања зграда и колоне избеглица, које су подсећале на Други светски рат, биле живе. У октобру су стигле слике из средњовековног Дубровника и изазвале реакцију западне јавности против СР Југославије. Словенија, Вуковар и Дубровник су три примера како моћни телевизијски медијум може да буде снажно оружје – утицајем на дневне политичке одлуке светских моћника допринело је да се Срби и Југославија до краја сатанизују.

Многи западни аналитичари описали су како су они и њихови „министри на највишим нивоима били дирнути, шокирани и емоционално потресени стравом коју гледају на телевизији“, ⁹ па су „замислили да су у улози тих људи“. Југославија је званичнике „пробудила у пола ноћи“, „људи су били искрено узнемирани оним што је телевизија приказивала“. У „Пустинској олуји“, фебруара 1991, такве емоције биле су претворене у чврст политички одговор. Телевизијски извештаји су мотивисали председника британске владе да, пркосећи дипломатским саветима и притисцима, инсистира на сигурносним зонама за заштиту Курда у северном Ираку. То је био редак пример значајног утицаја „тренутне“ телевизије на спољну политику Велике Британије, који је касније, у „југословенском случају“, више пута поновљен. Другим речима, простор који покривају телевизијске камере и сателитске везе може се означити као најважнији и назвати „тачка судара“ или „кључна тачка кризе и крвопролића“.

За такве сукобе и кризна подручја западни креатори политике кажу да су „врјући терени“, али је извесно да неким од њих такав развој и презентовање догађаја служе за то да оправдају своје поступке и касније – дипломатијом, војним средствима или телевизијом – утичу на њихово смирење. „Тренутна“ телевизија користи се за осветљавање политичких дилема, али не и за њихово решавање. Тамо где је „тренутна“ телевизија присутна готово је сигурно да се ради о интересу неке светске силе и да неће доћи ни до политичког решења, ни до наметања мира, јер је у интересу сукоба ниског интензитета да се криза одржава. Као што је еминентни публициста Ник Говинг напоменуо разматрајући рат у Југославији, телевизија нам може то приближити али нам не даје нова средства да то решимо. ¹⁰

Креирање политике и телевизија

Министри и други званичници Запада говоре о јаким међусобним везама између телевизије и креирања политике зато што се она формира по принципу „нешто мора бити урађено“. Чланови преговарач-

⁹ Исто.

¹⁰ Nik Gowing, исто.

ког тима за претходну Југославију у Женеви често су саркастично примећивали да ће „телевизија и CNN постати шести стални члан Савета безбедности УН“.¹¹ То је парадокс, јер телевизија увек подстиче на акције у које творци политичких одлука не би желели да буду увучени. Временом је било тешко одгонетнути ту контрадикторност. Међутим, утицај „тренутне“ телевизије остаје велики. Према генералном секретару УН Бутросу Галију: „Данашњи медији не извештавају само о догађају. Телевизија постаје део догађаја који преноси. Она је променила начин реаговања света на кризе. Јавне емоције постале су толико јаке да поткопавају рад УН. На телевизији, проблем може бити поједностављен и акцентриран“.¹² С друге стране, телевизијско „покривање“ конфликта, као што је рат у бившој југословенској републици Босни и Херцеговини, површно је и погрешно. Новинари знају за те недостатке исто као и владе и војници. Потпуковник Аластер Дункан, бивши командант британског контингента УНПРОФОР-а, описао је парадокс у вези са ситуацијом у претходној Југославији: „Тешко је (још увек) схватити шта се дешава у Босни због недостатка правих информација. То је врло прљав грађански рат, који је истовремено и широко игнорисан у медијима“.¹³ Ипак, „тренутна“ телевизија је приказала најважније догађаје који на други начин не би били представљени политичарима. Најважнији тест за тај аргумент је присутност. Одсуство телевизијске слике о догађајима у Нагорно-Карабаху, Молдавији, Тацикстану, Авганистану, Абхазији, Анголи, Либерiji, Бурундију, Кашмиру, Судану или јужном делу Ирака, довело је до тога да није било готово никаквог захтева за акцијом од стране западних влада и Уједињених нација. Телевизијски извештачи могу да „покрију“ само једну или две кризе или сукоба одједанпут, па догађај који ће се „покривати“ одређује обавештајна служба земље која спроводи у пракси сукоб ниског интензитета. Цена притиска на телевизију у агресивном комерцијалном окружењу постаје велика. Телевизијски уредници морају обавити избор информација према ценама, материјалном обезбеђењу, безбедности особља и проценама интересовања гледалаца. Међутим, избор уредника умногоме утиче на приоритет владиних управљача кризом. Један британски званичник је то дефинисао на следећи начин: „Телевизија има огроман утицај на дневну политику, али кључ је у одржавању баланса, чак када убијање траје и дуже време“.¹⁴

Судећи према методама које примењују, очигледно је да организатори психолошко-пропагандних активности имају довољно маште, јер информације и поруке које пласирају изазивају жељене ефекте, посебно на свест грађана, односно оних који формирају јавно мњење, што није без утицаја и на политичаре. Психолошка дејства у сукобу ниског интензитета, онако како их припремају и изводе обавештајне службе

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто.

Запада, намењена су човеку садашњице, савременим условима живота и модерним средствима и методама извођења ратних дејстава. Њихов циљ није физичко уништење противника, већ стварање одређене конфузије, несигурности, дезоријентације, сумњичавости, панике и деморалисаности. У томе посебан значај има телевизија и њена сугестивна медијска моћ посредством слике и звука. Њоме се најбоље и најбрже утиче на свест, понашање и опредељење људи и стварају погодни услови за манипулацију њиховом вољом. Ако је противничка страна добро изабрала тематику, време и учесталост емитовања својих порука, победнички ефекти се могу очекивати и пре почетка правих борбених дејстава. О томе је после завршене операције „Мир за Галилеју“, 1982. године, тадашњи начелник Генералштаба израелске армије, генерал Моше Леви, рекао: „Ово је био први рат који се одвијао сасвим јавно, пред очима целог света. Грађани Израела, а захваљујући сателитском преносу, и грађани света, сваке вечери су могли у живо да виде извештаје са бојишта“. Нешто раније и Велика Британија је користила телевизију да би припремила своје и светско јавно мњење за рат против Аргентине, када је тадашњи председник Владе Велике Британије, госпођа Тачер, одлучила да силом поврати Фокландска острва. Дакле, психолошко дејство телевизије нису измислиле САД и CNN, али су Американци телевизију интегрисали у пропагандне операције, а та врста дејстава је у надлежности обавештајних служби. То је стимулисано и одредбама нове доктрине Копнене војске Сједињених Америчких Држава.¹⁵

Психолошке операције у доктрини КоВ Сједињених Америчких Држава

Психолошко-пропагандним дејствима, цивилно-војним пословима, обмањивању и другим неконвенционалним дејствима у новој доктрини САД придаје се посебан значај. Психолошка дејства су важан чинилац у свим фазама ангажовања и могу одлучујуће да утичу на исход сукоба. При томе, средства јавног информисања, нарочито телевизија „у реалном времену“, имају посебан значај.¹⁶ Она могу директно да утичу на руководство непријатеља, да слабе његову вољу и стварају сумње у сопствене могућности, чиме се, истовремено, обезбеђује недостижна предност за сопствене снаге. Психолошка дејства су усмерена према

¹⁵ У часопису „Military Review“, од децембра 1993. године, објављена је серија чланака у којима се објашњава и коментарише нова доктрина КоВ САД. Средином 1994. године, у издању удружења „Brassey“ из Вашингтона, објављено је упутство ФМ 100-5, доктринарни приручник америчке КоВ, у којем је посебно место посвећено психолошко-пропагандним дејствима у рату и неборбеним активностима.

¹⁶ Неки западни извори сматрају да је рат у Персијском заливу изгубљен за Ирак одмах после инвазије Кувајта, када су водеће светске телевизијске мреже, на сугестију агенције USIA – Информативна агенција САД, започеле директне преносе ситуације на бојишту, уз монтиране и измишљене интервјуе са тзв. кувајтским жртвама.

цивилном становништву и значајан су елемент цивилно-војних операција у ратним и неборбеним дејствима. Примери за то су операције „Пустински штит“ и „Пустинска олуја“, као и мноштво различитих психолошких и других пропагандних активности према простору претходне Југославије.

Класично војно угрожавање безбедности малих земаља попримило је на тај начин нове димензије и модификације, почев од наизглед безбедне економске, научно-техничке и информатичке „помоћи“, преко технолошко-техничке доминације, до психолошких дејстава преко информативно-пропагандних система. У многим случајевима такав наступ је успешно заменио класичну инвазију, високог степена ризика. Дакле, успех се постиже без губитака на сопственој страни.

Закључак

У ери брзе размене информација средства јавног информисања, а посебно телевизија, значајно утичу на политичке и војне активности због повратног дејства посредством јавног мњења. То може одлучујуће да утиче и на руководство земље, што може изазвати нежељене ефекте. Управо због тога не могу се предвидети и анализирати све могуће ситуације, а још мање варијанте појединих мера и активности за експлоатацију, односно сузбијање утицаја телевизије на морално-психолошко стање становништва, војске, јединица и појединаца у разним фазама обраде, односно припреме за ратна дејства.

Без обзира на сложеност, особености и међусобну условљеност које могу наметнути конкретни услови, искуства из кризе и сукоба на тлу претходне Југославије показују да телевизија има велики значај и да знатно утиче на формирање јавног мњења у нас, у Европи и у свету. Она је умногоме утицала и на формирање политичких ставова у јавности појединих земаља, па и целе међународне заједнице, што је изазвало и одређено њихово понашање. С друге стране, неадекватно, спорадично и нестручно коришћење средстава јавног информисања, а посебно телевизије као најмоћнијег медија, довело је до тога да информације касне, да се коментари своде на демантије већ објављених и експлоатисаних садржаја непријатељеве стране и некохерентност слике и текстова емитованих у етар.¹⁷

Офанзивни наступ значи иницијативу, а иницијатива је један од предуслова за успех. Зато је неопходно ослободити се „синдрома правдања и објашњавања“, створити способне, довитљиве, умешне и

¹⁷ Довољно је подсетити се безбројних репортажа са бојишта о актуелном развоју ситуације, праћених пасторалним снимцима насељених места и предела, на којима стоји ознака „архивски снимак“, или демантија о дејству српских снага артиљеријом по Горажду, илустрованих снимком ураганске ватре вишцевених бацача ракета, на којем чак нема ни ознаке „архивски снимак“ итд. Снимак усамљеног старца који тетура Купрешким пољем за својом, српском војском у повлачењу обишао је свет под насловом „муслиманске избеглице беже пред навалом српских четника“, а слично је било и с чувеним снимком малишана кога наоружана мајка прати у школу...

бритке коментаторе, брзе и инвентивне екипе, високе покретљивости, које ће смело, безобзирно, брзо и сажето преносити догађаје у скоро реалном времену. Понекад ће бити довољно послати само слику са неопходним подацима о чему се ради.¹⁸ Демантије информација треба, кад год је то могуће, препустити противничкој страни, уз истовремено објављивање сопствених нових информација.

Литература:

1. Nik Gowing, *Real-time television coverage of armed conflicts and diplomatic crisis*, Harvard University, 1994.
2. „Defense and Foreign Affairs – Strategic Policy“, London, новембар–децембар 1994.
3. *Приручник КоВ САД ФМ 100–5*, Brassey, Вашингтон, 1994.
4. Jacques Merlino, *Les vérités yougoslaves ne sont pas toutes bonnes a dire*, Albin Michel, Paris, 1993.
5. Милан В. Петковић и други, *Armée et son image de marque télévisée*, Ecole Supérieure de Guerre, Paris, 1981.
6. Lawrence Freedman, *La stratégie mondiale*, Bordas, Paris, 1985.

¹⁸ Емисије типа „No comment“, телевизијских компанија Sky, Euronews, CNN и других (од текста имају само име места догађаја, датум и, евентуално, име и презиме репортера или сниматеља).